

A NÉPI HÍMZÉS JELFUNKCIÓJA

1. A varrottások s még inkább a népi öltözet hímzett darabjai gyakorlati szerepet töltek be a paraszti életben, kivétel nélkül mind „használati” tárgyak voltak, amelyekhez azonban a hagyomány konvencionálisan olyan jelentéseket kapcsolt évszázadok alatt, amelyek nincsenek oksági viszonyban velük. Így másodlagosan jelfunkcióba kerültek, jelekké váltak, egy szűkebb közösség szemiotikai rendszerének elemeivé. Szemiotikai rendszerről ugyanis ott lehet beszélni, „ahol bizonyos fizikai jelenségekhez más jelenségek nem oksági, hanem konvencionális kapcsolattal kötődnek. E konvencionális kapcsolatok nagyobb része többé-kevésbé önkényes is, bár az önkényesség, illetőleg annak foka, nem mindenütt állapítható meg egzakt módon“ (Papp F. 1965. 158).

Éppen a közismert gyakorlati funkciója miatt szokás a népi díszítőművészetet a nem autonóm művészet példajaként emlegetni az esztétikában, mivel az anyag, a gyakorlati szerep és az esztétikai hatás szinte elválaszthatatlanul fonódik össze benne. E miatt az összefonódás miatt nagyon nehéz megvonni a határt a kézművesség és a népművészet között, és azt sem könnyű megállapítani, hogy egyik vagy másik tárgyon melyik elem áll előtérben: az anyag, a funkció vagy az esztétikai hatás. Az öltözet esetében nem kétséges, hogy gyakorlati rendeltetése a legfontosabb, még ha nagyünnepi viseletdarabról van is szó, ez határozza meg az anyagot és a díszítést; a varrottásokon (terítőkön, lepedőkön, párnákon, fálvédőkön stb.) a díszítésnek van döntő szerepe, bár ezeknek a tárgyaknak is „használhatóknak” kell lenniük. A népi hímzés kialakulását vizsgálva az is nyomon követhető, miként válik dísszé egy-egy gyakorlati szerepű elem: az összevarrás például, amelyből díszes kötés lesz a kötényen vagy a női ing oldalvarratán, a szegély megerősítése a lepedőn, a kopásnak jobban kitett felületek, pl. a kézelő vagy a gallér megerősítése varrással stb. Az a tény azonban, hogy a művészi formának a legtöbb esetben felismerhető a gyakorlati rendeltetése, nem teszi kétségessé a művészi hatást, azt, hogy a díszített tárgy egyszersmind esztétikai igényű is. Már pusztán ezen az alapon a népi díszítőművészet és a hímzés is másodlagos szemiotikai rendszernek tekinthető, jelei kulturális jelek, vizsgálatuk a társadalmi szemiotikán belül az etnoszemiotikára tartozik (vö. Voigt 1977. 173 kk.).

2. A szemiotikai szakirodalom magyar nyelven is hozzáférhető újabb szintézisei és részleteredményei⁴⁴ szükségtelessé teszik a terjedelmesebb tudománytörténeti összefoglalást. Nem árt azonban még egyszer tudatosítani, hogy bár bizonyos néprajzi jelenségek jelfunkciója egészen feltűnő és nyilvánvaló, az etnoszemiotikának még a tudománytörténeti előzményei sem régebbiek négy évtizednél. Az úttörők közül méltán szokás elsősorban a P. G. Bogatirjov nevét említeni, aki 1936-ban írott

⁴⁴ A gazdag irodalomból mindössze négy munkát emelünk ki: J. M. Lotman, *Szöveg, modell, típus*. Bp., 1973; Horányi Özséb, Szépe György (szerk.) *A jel tudománya*. Bp., 1975; Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István (szerk.) *Jel és közösség*. Bp., 1975; Voigt 1977. Ez utóbbi teljességre törekvően foglalja össze és rendszerezi a szakirodalmat is.

kisebb tanulmányában (*Kroj jako znak* [A viselet mint jel]), majd a következő évben kiadott morva viselet-monográfiájában (*Funkcie kroja na Moravskum Slovensku* [Morva-szlovákok népviseletének funkcióiról]), elsőként elemzi a népi öltözet szemiotikai funkcióit konkrét néprajzi anyag alapján.

A magyar néprajz művelői elsőként olyan információkra figyeltek föl, amelyeket a mimika, a gesztusok, bizonyos mozdulatok és cselekvések közvetítenek. Ilyen jelenségeket sorakoztat föl Szendrey Ákos *A magyar nép jelnyelve* című dolgozatában (Ethn. LII, 260—4). Őt követően Palotay Gertrúd éppen a kalotaszegi népviselet néhány lokalizáló jelét teszi közzé (Palotay 1943b).

A különféle ruhadarabok sajátos szemiotikai funkciójának tulajdonítható az is, hogy a rájuk vonatkozó szavak egy része metonimikus jelentésváltozás révén egy társadalmi csoport, réteg jelölőjévé válhatott (pl. *bocskoros*, *csuhás*, *kaputos*; *vászoncseléd* stb.). A román nyelv ilyen jellegű terminológiáját — sok értékes hivatkozással — Boris Cazacu dolgozta föl, analóg példákat említve több európai nyelv szókincséből, így a magyarból is (Cazacu 1953).

3. A nyelvtudomány mint a legfontosabb szemiotikai tudomány művelői körében régóta közhelynek számít az a megállapítás, hogy a közlemény mindig valamilyen kód formájában jelenik meg, amelynek kötelezően fizikai sajátságokkal kell rendelkeznie. Az emberi kódok osztályozásának egyik lényeges szempontja éppen az lehet, hogy milyen fizikai tulajdonságok jellemzik őket (vö. Hoppál 1971. 29). Egy ilyen felosztásban a nyelv (a zenével együtt) a vokális kódok csoportját alkotja, a hímzés és a viselet pedig a tárgyi kódok közé sorolható, amelyek elsősorban a vizuális érzékelés számára hozzáférhetők.

De melyek azok az elemek, amelyek a hímzés esetében jelként szerepelnek? Mindenekelőtt maga a hímzett ruhadarab, varrottas tölt be ilyen szerepet a népi életben, de jelnek tekinthetők ennek részelemei is: az anyag, a szín, az öltéstechnika és az elemi motívumok. Ez a kettősség indokolja a mikro- és a makroszemiózis szintjének elkülönítését, mikro-szemiózissnak tekintve azt a folyamatot, amelynek során a részelemek válnak jellé, makroszemiózissnak pedig magának a hímzett tárgynak a jellé válását⁴⁵.

SZEMANTIKAI KÉRDÉSEK

Ezek közül a legtöbb az egyes motívumok jelként való interpretálásával kapcsolatos, főként azért, mert a mai helyzet alapján meglehetősen nehéz elkülöníteni egymástól az egyes jeltípusokat, pontos határt vonni a díszítés, az ábrázolás és a szimbolizálás közé. Szemiotikai szempontból ezek az elemi jelek ikonikusak és szimbolikusak. A szimbolikus itt csupán annyit jelent, hogy a jeltárgy és a jel közt nincs azonosság, sem hasonlóság. Ennek az azonosságnak (a közvetlen kapcsolatnak) a hiánya a megnevezés bizonytalanságából, a heteronimák nagy számából

⁴⁵ Ezt az indokolt megkülönböztetést Nagy Géza vezette be szintaktikai szinten (vö. Nagy G. 1975. 55).

is kikövetkeztethető: ugyanazt a motívumot fálvanként (sőt egy falun belül is) másként interpretálják (jelöléstani elemzésünkben bőven idéztünk erre példát)⁴⁶.

A szimbólumnak azonban van egy hagyományosabb, szűkebb értelmezése is, és jórészt ez okozza az interpretálás nehézségeit. Ebben az értelmezésben, mint ismeretes, a szimbólum jelkép, olyan valami, aminek közvetlen, érthető értelmén túl van egy sűrített, bonyolult tartalma is, aminek az értelme nyilvánvalóan több, mint egyszerű jelentése (vö. Voigt 1977. 201). A népi díszítőművészet elemzésében gyakran visszaéltek (és visszaélnék) a motívumok szimbolikus értelmezésével. A belemagyarázásra néha éppen a nevek adnak indítékot, máskor meg a hipotétikusan kikövetkeztetett szimbolikus értelem ellenőrizhetetlen volta. Ha egy motívumról nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy mit ábrázol, elvben felfogható (elhomályosult) szimbólumként is. Bár a természeti népek díszítményeit vizsgálva F. Boas úgy találta, hogy nagyon kevés olyan eset van, amikor az egész mintát áthatja a határozott és szabályos szimbolizmus. Az ő szigorúbb kritériuma szerint szimbolizmusról csak akkor beszélhetünk, „ha az ornamens értelmezése s ezzel együtt érzelmi jelentése mélyen bevésődött az emberek tudatába, és ugyanarra a mintára valamennyien habozás nélkül ugyanúgy reagálnak“ (Boas 1975. 186). Fontos tudni, vannak-e határozott képzetársítások a forma és a jelentés között, és kísérik-e ezeket az asszociációkat erős érzelmi reakciók. Ilyen tárgyilagos szempontokat alkalmazva kérdéses, hogy beszélhetünk-e egyáltalán szimbolikus motívumokról a mai kalotaszegi népi hímzésben.

A nevekből kiindulva talán szimbolikusaknak minősíthetők azok az elemi motívumok, amelyeknek meglepően egységes az elnevezése, anélkül, hogy egyszerűen ábrázolást feltételezhetnénk. Az egységes interpretálást tehát az ősi szimbolizmus maradványaként foghatjuk föl, feltételezve, hogy az értelmezés egyöntetűsége egy tradicionálisan megőrződött kapcsolatot tükröz a jeltárgy és a jelhordozó között. Ilyen a geometrikus díszek közül a *mák* (175—82. kép), a *pók* (216—7. kép), az *asztalláb* (196. kép) és a *kígyós* (19, 55. fénykép). Ez utóbbit, a kígyót (indát, hullámvonalat) eddig is a népi díszítőművészet szimbólumaként értelmezték. A figurális motívumok közül a ketesdi halottas lepedők *kokasos* mintája interpretálható úgy, hogy a kakas általában a virradat, az ébredés, vallási értelemben a feltámadás szimbóluma (31. fénykép). A *páva* motívumnak is kapcsolata lehet a népköltészet jól ismert páva szimbólumával (58. fénykép). Egészen más jellegű és eredetű a *szív* motívum szimbolikája. Maga a motívum nyilvánvalóan a vásári mézeskalács formájának átvétele, a szerelem, a szeretet szimbólumaként való értelmezése azonban csak halványan őrződött meg az új közegben (8. fénykép). Szimbolikus gyökere is lehet a legelterjedtebb virágmotívumoknak: a *rózsának*, amely valamikor vallásos jelkép volt, később a szerelem jelképe, akárcsak a *szegfű* és a *liliom*.

⁴⁶ Amint F. Boas figyelmeztet rá: „az, hogy ugyanazt az alakot olyan változatosan magyarázzák, és hogy ugyanazokat az eszméket olyan számos formában fejezik ki, világosan mutatja, hogy a rajzok leírására használt jelöléseket nem szabad egyszerűen neveknek felfognunk, hanem inkább az a helyzet hogy van bizonyos asszociáció az általános művészi minta és számos eszme között (Boas 1975. 188).

A motívumoknál sokkal élénkebben él a színek szimbolikus interpretálása: a fekete a gyász, a bánat, az idős kor szimbólumaként; a fehérnek a gyász színeként való értelmezése csak nyomokban van meg, általánosabb ma az ártatlanság, a tisztaság színeként való interpretálása (érdekes, hogy a menyasszonyi ruha színéről idősebbek azt mondják, hogy a menyasszony gyászolja a leányságát, összekapcsolva ezzel két generáció eltérő magyarázatában a gyászt és az ártatlanságot); a piros a vidámság, a fiatalság színe; a kék az ünnepélyesség stb.

Az *ábrázolás* a szálakhoz kötött technika esetében erőteljesebben stilizált, sok az átmeneti forma a geometrikus díszek és a növényi motívumok (esetleg, mint láttuk, a szimbólumok) között. A szabadrajzú hímzéseken az erőteljes körvonal az ábrázolás fő eszköze, valamint a tagolást is szolgáló stilizált ág, inda, szár stb. Leggyakoribbak az ismert virág- (vagy általánosabban növényi) motívumok, éppen a legrégebben kedvelt virágok. Ezeket azonban általában nem a természetből merítik, nem onnan másolják (csak néhány újabb motívum számít kivételnek), hanem a hagyományból veszik, esetleg kigondolják, elképzelik, és csupán az elnevezés révén azonosítják valamely kerti virággal. Azt, hogy az ábrázolás „hűségének“ igénye föl sem merül, jól mutatják az azonos töről, szárról fakadó rózsza és tulipán minták (pl. 113. kép). Egyébként az sem ritkaság, hogy a növényi motívumot tárgyak nevével jelölik (*kocsikerekes*: 59. kép, *gyertyás*: 72. kép, *pápaszemes*: 80. kép, *kardos*: 97. kép, *kapus*: 98—9. kép stb.) vagy az állatvilágból vett elnevezéssel (*nyúlfiles*: 190. kép — más pontokon ugyanez a minta *félrózsza*, *macskanyom*: 183—5. kép stb.). Ez a „következetlenség“ valószínűleg csak az asszociáció kötetlenségéből ered, de az sem kizárt, hogy — mint egyes kutatók feltételezik — ezeknek a terminusoknak némelyike korábban eltűnt motívumok emlékét őrzi. — A mai motívumok körében jóval ritkábbak a zoomorfikus elemek (*páva*, *rigó*, *madár* stb.), és alig van példa antropomorfikus díszekre. Ezt a megoszlást tükrözik, mint láttuk, a metaforikus mintanevek tartalmi típusai is.

SZEMIOTIKAI FUNKCIÓK

Th. A. Sebeok az öltözéket másodlagos szemiotikai rendszernek tekintti az antropszemiotikai rendszerek körében: „az öltözék egyszerre védelmi és kommunikatív funkciót tölt be ...; a divat... szaknyelve olyan lefordíthatatlan jelölőkből áll, amelyeket csak a tárgyaknak az egyes társadalmakban történő felhasználásával... kapcsolatban lehet megérteni“ (Sebeok 1975). Mindez a népi öltözetre is érvényes. A tárgyi kódoknak ez a formája (és hozzá hasonlóan a varrottások is) sok mindent jelezhet, sokféle közlemény tapadhat hozzá: erotikus, mágikus, társadalmi-nemi, erkölcsi, korcsoportra vonatkozó, szokás szerinti stb. Nem célunk, hogy mindezt részletesen kifejtjük, anyagunk sem tenné ezt lehetővé. Csupán néhány adalékkal egészítjük ki Palotay Gertrúd három évtizeddel ezelőtti megfigyeléseit. Ebben az időszakban Kalotaszeg néprajzi arculata is sokat változott, az akkori konvenciók részben elavultak,

és talán újak is kialakultak. Tény azonban, hogy a közösség véleménye sok vonatkozásban ma is kötelező érvényű, és ennek köszönhetően a viselet és a hímzés szemiotikai funkciói sem veszítették el teljesen érvényességüket.

A funkciók alábbi csoportosításában semmilyen külső szempontot nem vettem figyelembe: magából az anyagból adódott, tehát nem a funkciók fontossági vagy értékrendjét tükrözi.

A. Korjelző szerep:

(1) Fialalokra jellemző: fehér szín a kötény kötésében (Mé), fehér kötés a kötényen (Mb), fehér a *búb* nevű mintaelem, amelyet a szoknya ráncolására hímeznek (K), piros az asszonyos ing hímzése (Bh), piros vagy sárga a muszuj posztója (Kk), 9—10 rend csipke van a szoknyán (Nm).

(2) Konfirmálástól férjhezmenetelig: pártá az ünnepi viselethez (Kis-kapust kivéve).

(3) Konfirmálástól az első gyermek születéséig: vállfősing.

(4) 40 éves korig: piros vagy sárga posztós muszuj (vö. Kós 1964. 157).

(5) 40—50 éves korban: zöld vagy kék posztós muszuj.

(6) Idős korban: gyászos viselet, fekete posztós muszuj (általános); fekete, kék vagy fehér *darázs* a kötényen, fekete, kék vagy zöld *bokor* a kötényen (M), kék *bokor* a kötényen, kék, bordó vagy zöld szoknya (Kp), fekete *bokor* a kötényen (Mk), 3—4 rend csipke a szoknya alján (Nm), egyrendes fekete csík a férfiak harisnyáján (Mv; vö. Nagy J. 1958. 23).

B. Családi állapot jelzése:

(1) Legények: piros és fekete csík a *harisnyán*, három-, öt- vagy többrendes (Mv), két piros csík egy középső sárgával a *harisnyán* (Zs).

(2) Vőlegény: fehér *surccal* (Ny).

(3) Fialat házasember: egy piros csík a *harisnyán* (Mv).

(4) Menyasszony: az esküvő előtti utolsó vasárnap feketét, gyászosat vett, azzal gyászolta a leányságát; az esküvőre is gyászosan öltözött (Bh); az esküvő előtti vasárnap a menyasszonnyal az egész leánysereg gyászosba öltözött, hogy „kigyászolják a leánysorból“ (V); sötétebb színű ruhába öltözött: sötétkék, zöld vagy sötétzöld szoknyába, az ing hímzése fekete, a kendő fekete alapú, piros szélű, virágos mintájú (B); kék szoknya (Kp); kék pántlikás kötény, fekete vállfő (Kk); fekete a szoknya, a kötény, a hímzés az ingen (K); fekete a *paraszting* hímzése (Ny); fekete hárászú az ing (Nk); fehér szoknya, fehér pántlika a kötényen (F); fehér *bimbó* kék kötényen (Ny); fehér a menyasszony ruhája, mert a fehér színt gyászosnak tartják (Kk); fehér a menyasszonyi kendő.

(5) Esküvő után: piros a *paraszting* hímzése (Ny); piros vagy sárga a muszuj posztója (Nk).

C. Rendkívüli események, ünnepek:

(1) Konfirmálás: fekete kötény, fekete hárászú ing, piros a kötény pántlikája (Zs); kék szoknya, piros vagy zöld a kötény (K); fekete a váll-

fő, a kötény, a csipke a *vállon*, a gyöngy a vállon, piros a hajba font szalag, a pántlika a kötényen; párta (K, V); a fiúk *surca* piros, rajta fekete csipkével (Nk); kék szoknya (Kp); kék szoknya, zöld kötény (F).

(2) Konfirmálás után: egy hét múlva tesznek pártát (Kf); egy év múlva teszik fel a pártát (F, Zs, Ny, S).

(3) Esküvő: piros az első násznagy *habékendőjén* a hímzés, fekete a második násznagyén (Kszt); piros csíkkal szövik a *szólóabroszt* (K); vőfélykendő, násznagykendő (általános).

(4) Gyermekszülés: *komaruhával* takarják le a kosarat vagy az edényt, amelyben ételt visznek a gyermekágyas asszonynak.

(5) Nagy ünnep: fehér selyemcsipke a férfiak *surcán* (B).

(6) Ünnep harmadnapja: zöld vagy kék a fiatalok muszujának posztója (Kp).

(7) Nagypénteken és más gyászalkalmakkor: a fiatalok is fekete és zöld posztós muszujt vesznek (V).

(8) Temetés, halál: sötét színű ruhával gyászolnak, a rokonság foka határozza meg, hogy mennyire gyászos az öltözet; még a legtávolabbi rokon is gyászos kendőt köt; ha fiatal hal meg, piros abrosszal terítik le az asztalt, amelynél a pap prédikál, feketével, ha idős (általános); a felső fehér vagdalásos alá piros, sötétkék vagy fekete szöttes vagy *nagypukéto*s nagyabroszt tesznek az asztalra, a halott korától függően: fiatalnak pirosat, középkorúnak sötétkéket, idősnek feketét (Kf); a nyújtóztatóra fekete *kokasos* lepedőt tesznek, ha nagy a rokonság, kettőt is (B, K).

D. Helyjelölés:

(1) Felszeg: gyöngyöt csak a pártára és a pártabojtra tesznek; a szoknya rövidebb, karika, fodor, csipke nélkül; a kötényekre bokorkötés jellemző; a pántlikáskötény két *rózsás* két *szarufával* vagy *szarufa* nélkül.

(2) Felszeg és Almás mente: írásos vállfő.

(3) Almás és Kapus mente: két rózsza, négy szarufa a pántlikás kötényen.

(4) Kapus és Nádas mente: átcsavarásos vállfő, széles, *pókos* kötésű ing.

(5) Nádas mente: gyöngyhímzés szinte minden ruhadarabon; hosszú szoknya, alján 40—50 cm szélességben *karika*, bársonyváll; hat rózsza és hat szarufa a pántlikás kötényen; általában rózsás kötéssel készülnek a kötények, gyöngyhímzéssel.

(6) Az egyes falvak: Méra: fehér fersinget nem vesznek fekete alapú szoknyához, a párta gyöngyhímzése tiszta fehér (a környező falvakban tarka); Mákó: a színek sorrendje a kötény bokorkötésén: piros — zöld — sárga — kék — fehér — lila (felülről lefelé); Sztána, Kispetri és környéke: az írásost előre öltik, így a minta rajza elmosódottabbá válik; Váralmás: a színek sorrendje a kötény kötésében: piros — zöld — fehér — kék — bordó — sárga — fekete; Bábony: a kötény anyagával egyszínű a darázs alapja; Zsobok: a színek sorrendje a kötény kötésén: zöld — fehér — piros — fekete — sárga — bordó; Bikal: a muszuj darázsolása fekete; Kalotaszentkirály: ritkább a hímzés mintája, a varrás is lazább;

Körösfő: a szoknya rövidebb, mint a szomszéd falvakban; Kiskapus: párta nem volt, ma sincs; Nagykapus: a gyászos kötény bokorkötésén a színek sorrendje: fekete — zöld — kék; Gyerőmonostor: kék szoknyához kék pántlika való, gyakori a recés ing, sok a recemunkával díszített ruhadarab és házbeli holmi.

A felsorakoztatott adatok szerint a hímzések és a hímzett ruhadarabok közül a következők töltenek be kommunikatív funkciót: az öltözet színe, valamely rátét színe, a ruhahímzés színe, valamely hímzett minta, díszítőmotívumok színekombinációja, valamely ruhadarab megléte vagy hiánya, valamely rátét megléte vagy hiánya, a hímzés színe, a ruhadarab mérete, a házbeli holmi színe.